

Znanstveni članek

DOI: 10.51940/2023.1.35-58

UDK: 343.97:159:94(4)”1939/1945”

*Katja Šugman Stubbs, * Matjaž Jager ***

Pravnik kot notranji emigrant v hudodelskem pravnem sistemu

Povzetek

Avtorja analizirata vprašanje, kakšno je oziroma bi moralo biti delovanje pravnika v hudodelskem pravnem sistemu. Pri tem kot vidik uporabljata po drugi svetovni vojni pogosto uporabljan izgovor »notranjega emigranta«. Notranji emigrant je oseba, ki fizično ostane na svojem mestu, vendar se zato, ker ne odobrava okolja, v katerem je, od njega »odmakne navznoter«. Pri tem je lahko njegovo notranje neodobranje navzven izraženo na različne načine: od konformnega delovanja do pasivnosti. Pravi notranji emigrant čuti napetost zaradi notranjega konflikta med svojimi vrednotami in pravnimi zahtevami, vendar navzven kljub notranjemu konfliktu deluje konformno. Tudi visoki nacistični sodelavci so se po drugi svetovni vojni pogosto proglasili za notranje emigrante, ker so oziroma naj bi imeli zadržke do nacističnega sistema. Prek analize zagovorov treh obsojencev v povojnem nürnberškem sojenju pravnikom (*Juristenprozess*) avtorja analizirata, kakšne so bile drže pravnikov do zločinskega pravnega reda. Avtorja ugotavljata, da lahko celo pri nekaterih vodilnih nacističnih pravniki najdemo elemente notranje emigracije. Jih to dela manj krive? Za konec se s Thomasom Mannom vprašata, kakšno je moralno delovanje pravnika v takih časih. Ali ni morda (poleg upora) edino moralno dejanje – nedelovanje?

Ključne besede

notranji emigrant, hudodelski pravni sistem, sodnik, nacistična Nemčija.

* *Profesorica kazenskega procesnega prava na Pravni fakulteti Univerze v Ljubljani in sodnica Ustavnega sodišča Republike Slovenije.*

** *Profesor na Pravni fakulteti Univerze v Ljubljani in znanstveni svetnik na Inštitutu za kriminologijo.*

V kakšnih groznih časih živimo, ko pogovor o drevesih skorajda predstavlja kaznivo dejanje, ker je enak tišini o toliko (vojnih) grozodejstvih.
B. Brecht, 1938 (*An die Nachgeborenen*)

1. Uvod

Še pred nekaj leti je bil pojem notranjega emigranta zgodovinska kuriozitet, ki se je nanašala na razprave iz časa med drugo svetovno vojno in po njej, danes pa ta pojem postaja vnovič aktualen. Ne samo, da nas je zadela epidemija, ki nas je izolirala in vsaj deloma potisnila v notranjo emigracijo, priča smo tudi vnovičnemu vzponu populističnih gibanj, ki mnoge silijo, da ostanejo v okolju, ki ga ne odobravajo.

Emigrant je nekdo, ki se izseli iz svoje države in odide v tujino (lat. *ex + migrare*: iz + seliti se).¹ Razlogi za izselitev so lahko različni (ekonomski, verski, politični), praviloma pa gre za željo izboljšati svoj življenjski položaj. Vendar se lahko emigrant, praviloma drugače kot begunec, v svojo izvorno domovino vedno vrne.² Besedna zveza »notranji emigrant« (angl. *inner emigrant*, nem. *der innere Emigrant*) pa označuje nekoga, ki geografsko sicer ostane na svojem mestu, vendar se od svojega okolja, pa najsi bo to domovina ali ožje družbeno okolje, preseli oziroma »umakne navznoter«.³ Gre torej za osebo, ki fizično sicer ostane v določeni realnosti, vendar pa se od nje disociira in do nje vzdržuje kritično distanco.

Pojem notranjega emigranta se na prvi pogled lahko zazdi kot oksimoron, saj, kot pravi Klapper, odraža kontradiktornost. Opisuje namreč nekoga, ki se je na neki način izselil iz svoje države, čeprav je fizično še vedno v njej.⁴ Izraža torej fizično prisotnost in duhovno nasprotovanje. Cilj take notranje emigracije je ohranitev notranje moralne in osebne integritete kljub življenju v »tujem« okolju. Po drugi strani pa je ta navidezni paradoks teoretsko zanimiv tudi za pravo in kriminologijo, saj kaže globljo resnico odnosna naslovnikov do pravne norme oziroma pravnega reda. Predvsem pa je relevanten za pravnike kot nosilce in izvrševalce pravnega reda. Postavlja nam namreč vprašanje, kakšne so pravnikove moralne dolžnosti v hudodelskih pravnih redih.

¹ Slovar slovenskega knjižnega jezika emigranta definira kot osebo, ki se izseli v tujino, zlasti iz političnih vzrokov.

² Drugače kot emigranti so begunci prisiljeni zapustiti svojo domovino zaradi nevarnosti, ki jim grozi. Glej recimo UNHCR viewpoint: ‚Refugee‘ or ‚migrant‘ - Which is right? - World | ReliefWeb, <https://reliefweb.int/report/world/unhcr-viewpoint-refugee-or-migrant-which-right?gclid=EAlaIQobChMIraj3lcTY_AIVREiRBR3G5gBtEAAAYAiAAEgIpLPD_BwE>.

³ Zdi se, da je ta izraz prva uporabila francoska pesnica in pisateljica Delphine de Girardin, ko je leta 1839 v svojih pismih opisovala preobrat v odnosu francoske aristokracije do konservativnih vrednot. Girardin, 1860, str. 249.

⁴ Klapper, 2015, str. 32.

2. Zgodovinski kontekst: pisatelji kot notranji emigranti

Oglejmo si najprej paradigmatični primer, ki bo zaradi svoje zgodovinske umeščenosti v okoliščine, ki so bile prignane do skrajnosti, jasno izrisal, za kaj gre. Polemiko o notranjem emigrantu je maja 1945 nehote sprožil nemški nobelovec Thomas Mann, ki je pred nacisti leta 1933 najprej pobegnil v Švico in potem v ZDA.⁵ Prek londonskega BBC je iz svoje nove domovine od jeseni 1940 pošiljal svoje nagovore nemškemu ljudstvu. Ob koncu vojne leta 1945 je, pretresen ob fotografijah nagradenih trupel, ki so jih zavezniki našli v osvobojenih koncentracijskih taboriščih, svoje sonarodnjake opozoril na to, da vse to dogajanje ni moglo biti delo peščice zločincev, temveč da krivda zadeva vsakega od njih, »vse, kar je nemško, vsakega, ki govori nemško, piše v nemškem jeziku, in vsakega, ki je (takrat) živel v Nemčiji«. ⁶

Sledili so polemični odgovori nekaterih danes pozabljenih nemških pisateljev,⁷ ki so, čeprav niso bili nacisti, ostali v Hitlerjevi Nemčiji in še naprej objavljali svoja literarna dela.⁸ Pozneje je iz tega izšla vsaj leto dolga intenzivna razprava o vprašanju, kdo je bil pravi domoljub, ki je imela posledice za vprašanje nemške (kolektivne) krivde še desetletja.⁹

Za naš namen je zanimiv odgovor, ki ga je v svojem odprtem pismu na Manna naslovil nemški pisatelj Frank Thiess. Zavzel je namreč povsem nasprotno stališče kot Mann – tiste, ki so ostali, in s tem tudi sebe, je opredelil kot moralno superiorne in jih razglasil za »notranje emigrante«. ¹⁰ V tej polemiki je izraz notranji emigrant postal osrednji predmet razprav.¹¹ Mann je na te trditve odgovoril zelo ostro in izjavil, da vsa dela, ki so izšla pod Hitlerjevim režimom, zaudarjajo po krvi in sramoti (nem. *Blut und Schande*). ¹²

⁵ Mann je že leta 1933 emigriral v Švico, leta 1939 pa v ZDA. Kot že v uvodu knjige poudarja Palmier, je v letih od 1933 naprej potekal pravi eksodus pisateljev, pesnikov in intelektualcev iz Nemčije. Nekateri niso zapustili svoje domovine zgolj zato, ker so bili ogroženi, temveč zato »ker niso hoteli postati sostorilci, čeprav samo s tišino« (prevod, če ni drugače označeno K. Š. S.). Palmier, 2006, str. 1–2.

⁶ Andrei S. Markovits, Beth Simone Noveck, West Germany, (T. Mann, BBC, 8. maj 1945), cit. po Wyman in Rosenzweig, 1996, str. 413.

⁷ Pozneje je razprava zajela tudi pisatelje, kot so Alfred Döblin, Herman Hesse, Richard Huch in Max Frisch.

⁸ Podrobneje o tem glej Brockmann, 2003.

⁹ Prav tam, str. 21–22.

¹⁰ T. Mann, *Genesis of a Novel*, Secker & Warburg, London, 1961, str. 114, cit. po Palmier, str. 384.

¹¹ Nikakor pa ni bil takrat ta koncept prvič uporabljen. S podobnimi izrazi so sami sebe imenovali številni pisatelji, ki so v Nemčiji ostali po letu 1933 in so že takrat izražali to odtujenost od nacističnega režima. Pisatelj Jochen Klepper je na primer zase dejal, da se v Nemčiji počuti v duševnem izgnanstvu, Ernst Barlach pa je svoje življenje v nacistični Nemčiji opisal kot »življenje emigranta v svoji lastni deželi«. Cit. po Palmier, 2006, str. 125. Glej tudi Grimm, 2003, str. 30–32.

¹² T. Mann, »Warrum ich nicht zurückkehre«, *Augsburger Anzeiger*, 12. oktober, 1945, cit. po Pamier, 2006, str. 123. Od te trditve se je pozneje sicer distanciral.

Vidimo torej lahko, da je vsak dopisovalec oblikoval radikalno različno podobo pisateljev, ki so ostali v nacistični Nemčiji. Thiess jih je videl kot superiorne junake, ki niso zapustili bolne domovine, so se pa od te bolezni ogradili in šli v notranjo emigracijo. To, da so ostali v Nemčiji, naj bi bilo bolj moralno in pošteno kot fizična emigracija.¹³ Njihovo notranje stanje naj bi do sistema vzdrževalo distanco, ki je podobna zunanji, fizični emigraciji, kar naj bi nakazovalo na distanciranje od zločinskega režima. S tem, ko so ostali, pa so vendarle delili trpljenje svoje domovine in njenih prebivalcev, fizični emigranti pa naj bi se temu izmaknili.¹⁴ Drugi, Mann, pa vidi vztrajanje v nacistični Nemčiji oziroma celo kulturno delovanje v takih časih kot delovanje, ki je okuženo s krvjo in sramoto. Po njegovem mnenju bi torej pisatelji morali bodisi emigrirati ali pa vsaj ne bi smeli ustvarjati in združiti svoje ustvarjalnosti s zločinskim sistemom. Morali bi se zagrniti v kulturni molk, saj je bila po njegovem mnenju umetniška nedolžnost v tistih časih nemogoča.¹⁵

2.1. Odnos sistema do pisateljev in pogled pisateljev na sistem

Na pravni red praviloma gledamo z vrha navzdol, kar pomeni, da zavzamemo gledišče pravnega reda oziroma njegovih pravil in gledamo na njegove naslovnike s ptičje perspektive. S tega zornega kota se mora posameznik pač ukloniti pravnemu redu. Tak pogled v teoriji prevladuje. Pogled notranjega emigranta pa je nasproten. Gre za pogled s subjektivne, žabje perspektive in za vprašanje, kako naslovník zakona gleda »navzgor« na pravni red.

S stališča pravnega sistema (ptičja perspektiva) lahko mnenjske voditelje, kot so pisatelji, umetniki, znanstveniki, filozofi in javne osebnosti, ki niso emigrirale iz Hitlerjeve Nemčije, v grobem razvrstimo v tri skupine:

1. tiste, ki so bili želeni kot avtorji, saj so s svojo literaturo aktivno podpirali nacistični režim in njegovo ideologijo;
2. tiste, ki so lahko objavljali neideološko klasično beletristiko (na primer biografije);
3. tiste, katerih dela niso smela izhajati.¹⁶

Ker pa nas bolj zanima notranji odnos avtorja do sistema, lahko s stališča subjekta (žabje perspektive) ugotovimo, da so obstajale v tem pogledu različne skupine pisateljev (in, analogno, drugih javnih osebnosti).

¹³ Brockmann, 2003, str. 15.

¹⁴ F. Thiess, cit. po Brockman, 2003, str. 18.

¹⁵ Mann zapiše: »Prepovedano je bilo, nemogoče je bilo ustvarjati ‚kulturo‘ v Nemčiji, ko smo vsi naokoli vedeli, kaj se dogaja; to je pomenilo polepševanje pokvarjenosti in olepševati kriminal.« T. Mann, *Die Lager, Gessamelte Werke*, Vol. 12, Fischer, Frankfurt na Majni, 1960, str. 958, cit. po Brockmann, 2003, str. 20. Podobno so se slovenski avtorji med drugo svetovno vojno zagrnili v kulturni molk.

¹⁶ Glej Klieneberger, 1965.

V prvo kategorijo lahko razvrstimo tiste pisatelje, ki so se poistovetili z nacistično ideologijo, jo tudi notranje podpirali in hkrati tudi navzven delovali tako, da je bilo njihovo stališče razvidno (pisali knjige, prežete z nacistično ideologijo ipd.). Pri njih ni bilo nikakršnega neskladja med notranjim stanjem in zunanjo manifestacijo tega stanja (pisanjem, delovanjem). Bili so notranje in zunanje konformni z režimom.

V drugi kategoriji so tisti avtorji, ki so imeli nekakšne zadržke do oblasti, pa so kljub temu objavljali dela, v katerih so (bolj ali manj zavzeto) pritrjevali nacistični ideologiji. Pri njih je sicer (včasih in na nekaterih področjih) prihajalo do neskladja med njihovimi notranjimi stališči in zunanjim delovanjem, vendar pa je bilo njihovo navzven opazljivo delovanje konformno. Zunanji opazovalec, ki ne bi imel vpogleda v njihovo psiho, ne bi mogel razlikovati med njimi ter tistimi, ki so nacizem tudi intimno podpirali (prva skupina).

V tretji skupini so avtorji, ki so imeli zadržke do oblasti in njene ideologije, pa so se zunanji manifestaciji tega izognili tako, da so sicer objavljali svoja dela, vendar so se v njih izogibali ideološkim temam (pisali so recimo lirično poezijo, neideološko leposlovje).¹⁷ Včasih so poskušali skozi taka dela izražati kritiko nacizma.¹⁸ Notranje vrednostne konflikte so ohranili zase in delovali na nevtralnem območju neideološkega pisanja. Nanje bi lahko naslovili moralni očitek, češ da so *tacite*, s tem, ko so še vedno delovali, dajali legitimnost celotnemu sistemu.¹⁹

Četrto kategorijo sestavljajo tisti pisatelji, ki so svoje nestrinjanje z režimom izražali tako, da so obmolknilo.²⁰ Imeli so notranje vrednostne zadržke do režima, njihovo nestrinjanje pa je bilo izraženo s pasivnostjo. Zagrnili so se v samozapovedani kulturni molk, se zabubili v nekakšen notranji eksil. Čutili so notranji konflikt in ker niso mogli izraziti svojih pravih misli in vrednot, so molčali.

V peti skupini pa so tisti pisatelji, ki so se v svojem pisanju aktivno upirali nacistični ideologiji – odporniški pisatelji. Pri njih ni bilo nikakršnega notranjega konflikta med vrednotami in delovanjem, saj so tvegali svoja življenja, da so živeli v skladu s svojimi vrednotami.

Kot vsako kategoriziranje je tudi najina razdelitev nekakšno nasilje nad realnostjo. V resnici so se pisatelji znašli v različnih okoliščinah: nekateri sploh niso smeli objavljati, nekateri so pisali samo zase, spet drugi so poskušali objavljati v tujini, pod psevdonomom, tretji so se poskušali preživljati z nekakšno eskapistično literaturo in podobno,

¹⁷ Glej recimo Schäfer, 2003.

¹⁸ Riordan, 2003, str. 152–167.

¹⁹ Glej Riordan, 2003, str. 152–167. V prispevku opozarja na omejene možnosti literatov, ki so pisali nenacistično literaturo, da skozi taka dela izražajo svoj odpor do režima.

²⁰ Avtorja, kot sta bila Gottfried Benn in Ernst Jünger, sta preživela vojna leta v Nemčiji z občutki žalosti, osamljenosti in sovražnosti do režima. Palmier se sprašuje, ali je to bilo dovolj, da ju lahko imenujemo notranja emigranta. Palmier, 2006, str. 129. Brechtova prijateljica Marieluise Fleisser skozi celotno nacistično obdobje iz sovraštva do nacistov ni objavila niti besede. Palmier, 2006, str. 133.

nekateri so morda bili avtentično neideološki in so pisali podobno literaturo kot pred vzpostavitvijo režima.²¹

2.2. *Kdo je notranji emigrant?*

Odgovor na vprašanje, kdo od zgoraj naštetih je notranji emigrant, ni preprost. Tudi v teoriji se je razumevanje, koga zajema ta pojem, spreminjalo.

Brekle je denimo trdil, da lahko notranje emigrante med pisatelji delimo na tiste, ki so pisali tako imenovano notranje²² nemško nefašistično literaturo (naša tretja skupina), in tiste, ki so bili aktivni uporniki in pisali notranje nemško protifašistično literaturo (naša peta skupina).²³ Grimm je trdil, da je taka kategorizacija preozka, saj pisatelje lahko razvrščamo na drsno lestvico, ki zajema vse: od aktivnega upora do pasivnega zavračanja nacizma in molka. Hkrati je pokazal, da so protifašistično literaturo v resnici lahko pisali samo pisatelji v fizični emigraciji, medtem ko je bilo znotraj Nemčije to skorajda nemogoče.²⁴ Prepričan pa je, da lahko med notranje emigrante štejemo samo tiste, ki so svoje nestrinjanje aktivno izražali, torej samo našo peto kategorijo avtorjev.²⁵ Tudi za Klapperja je »zunanji kriterij« ključen. Da bi lahko uvrstili nekega pisatelja med notranje migrante, se zahteva nedvoumna in izkazljiva zavrnitev oportunitizma; zanj samo molk ni dovolj.²⁶

Berghahn je bil precej blažji. Preučeval je novinarje, ki so delovali v Nemčiji. Tiste, ki so se deklarirali kot notranji migranti, je razvrščal na spekter med nejevoljnim sodelovanjem in pasivnim odporom; vštel je torej tudi našo drugo skupino.²⁷ Glede na stališče Thomasa Manna naj bi veljalo, da je vsakdo, ki je kakorkoli objavljaj v nacistični Nemčiji, deloval v zločinskem sistemu in ga s tem na nek način legitimiral. Molk (in seveda upor) je bil zanj edino moralno dejanje, saj, kot je bilo že rečeno, zanj s krivdo neomadeževana umetniška nedolžnost v tistih časih ni bila mogoča.²⁸ Njegova kritika je seveda letela predvsem na tiste, ki so v času nacizma kljub vsemu objavljali, pa čeprav neideološka besedila.²⁹ Tako

²¹ Klapper opozarja na poznejše raziskovalce, ki so v te, dokaj preproste enačbe začeli vnašati tudi realne dejavnike, ki so vplivali na pisatelje v tretjem rajhu. Klapper, 2015, str. 40–41.

²² Notranje se v tem kontekstu nanaša na to, da so pisatelji ostali v Nemčiji in delovali »znotraj« Nemčije.

²³ Cit. po Grimm, str. 33. Podobno Schnell, glej Riordan, 2006, str. 152.

²⁴ Glej Palmier, 2006, str. 129–132.

²⁵ »Kdorkoli je preprosto ostal tiho in se obrnil stran, na noben način ni izražal upora [...] Le prepoznavna opozicijska drža si zasluži ime notranje emigracije.« Grimm, str. 33. Glej tudi Klapper, 2015, str. 38.

²⁶ Klapper, 2015, str. 38.

²⁷ Volker, 2019, str. 11.

²⁸ Brockmann, 2003, str. 20.

²⁹ Kot analizira Brockmann (2003, str. 20), je v svoji jezi popolnoma zanemaril odporniško literaturo, ki je tudi v tistem času obstajala.

bi Mann med notranje emigrante verjetno štel samo četrto in peto kategorijo pisateljev. Nekateri pa v celoti zanikajo pojavnost fenomena notranjega emigranta.³⁰

Upoštevač samo »notranji kriterij«, bi lahko med notranje migrante uvrstili avtorje iz druge, tretje ter tudi četrte in pete skupine. Vsak od njih je trdil, da je imel notranje zadržke do režima. Pa ni morda tako gledanje preveč benigno, ker so med temi skupinami bistvene razlike? Za notranjega emigranta je v resnici značilna neka notranja napetost, ki nastaja zaradi konflikta med njegovimi vrednotami in zahtevami zunanjega sveta, zato se nedvomno za ta status lahko poteguje samo tisti, ki je imel v času nacističnega režima *v resnici* zadržke do vladajoče ideologije in je ni podpiral. Kako pa se je to izrazilo navzven, pa je povsem drugo vprašanje.

Očitno je notranji kriterij težko izkazljiv, izmuzljiv in zlahka retrospektivno reinterpretiran. Med prvo in drugo skupino avtorjev je gotovo težko razlikovati. V njihovem navzven vidnem delovanju ni nikakršne razlike. Razlika naj bi bila samo v njihovem (praviloma samozatrjevanem) notranjem stanju. Nekateri so svoje dvome morda izrazili svojim bližnjim,³¹ nekateri pa morda nikoli, spet tretji pa jih morda sploh niso imeli. Tako so nekateri avtorji, ki so objavljali v tistem času, po padcu Hitlerjevega režima celo trdili, da so v svojih delih prikrito oziroma subtilno kritizirali vladajočo ureditev.³² Glede tega je Hannah Arendt sarkastično pripomnila, da je bila pri nekaterih ta »kritika« tako subtilna, da je bila v celoti neprepoznavna. Hkrati je okrcala tudi tiste, ki so imeli visoke položaje v tretjem rajhu, pa so po vojni sami sebi in svetu začeli dopovedovati, da so v sebi ta režim ves čas zavračali. Spomnila se je tudi na znanca, ki se je identificiral kot notranji emigrant. Zanj je sarkastično pripomnila, da je gotovo verjel lastni iskrenosti, ko je trdil, da so se bili taki kot on prisiljeni izkazovati kot še bolj zagreti nacisti kot pa zgolj običajni nacisti. Samo tako so lahko obdržali »svojo skrivnost«.³³ Tudi zanjo je bila edina mogoča moralna drža za notranjega migranta drža popolne pasivnosti.³⁴ Danes se lahko ta pozicija zdi res najblažja mogoča oblika upora, vendar je bil lahko v času nacističnega režima že molk (brez aktivnega izkazovanja pripadnosti) poguben.³⁵

³⁰ Recimo Berendsohn in Schonauer. Grimm, 2003, str. 28.

³¹ Zanimiv primer je bil nekdanji oficir in aristokrat Reck-Malleczwesen, ki je ostal v Nemčiji in je svoj odpor do nacističnega režima izražal v svojem zasebnem dnevniku. Palmier, 2006, str. 125–126.

³² Eden takih je bil recimo Hans Blunck, ki je po vojni svoja dela, ki so simpatizirala z nacizmom, skušal prikazati kot subtilno kritiko režima. Glej Klapper, 2015, str. 36.

³³ Arendt, 1963/1965, str. 126–127, cit. po Parvikko, 2021, str. 201.

³⁴ Prav tam, str. 202–203.

³⁵ Grimm podrobno opisuje, kako malo je bilo dovolj, da je bil nekdo ubit ali interniran: ne dovolj zavzet dvig roke v hitlerjanski pozdrav, v literarnih delih pa najmanjša aluzija na kritiko sistema. Grimm, 2003, str. 34 in naslednje. Nekateri pisatelji so celo končali v taboriščih ali so bili pregnani. Palmier, 2006, str. 129–131.

2.3. Notranji emigrant in njegov odnos do prava

Gotovo lahko pod dežnikom ideje o notranjem emigrantu najdemo veliko različnih položajev in drž. Kot pokaže zgornja delitev v skupine, je prva razsežnost tega vprašanja notranji odnos do posameznega vprašanja (na primer ideologije), druga pa navzven viden (ali neviden) odraz tega notranjega odnosa. Morda je najbolj pravilno, da se osredotočimo na definicijo notranjega migranta kot nekoga, ki ima notranji odpor do režima, ki pa ga ne izraža navzven. Kot je bilo že rečeno, je namreč za notranjega emigranta najbolj značilna napetost, ki nastaja zaradi konflikta med njegovimi vrednotami in zahtevami zunanjega sveta. Pri uporniku (peta kategorija) namreč te napetosti ni. Upoštevajoč zgornjo definicijo, dobimo zanimiv pojav nekoga, ki navzven deluje povsem konformno. Notranji emigrant ima »intimni« problem s pravnim redom, obratno pa ne drži. Pravni red pasivnega notranjega migranta namreč ne zaznava kot kršitelja zapovedi, ker teh kršitev preprosto ni. Pusti ga pri miru. Včasih pa ga za tako držo celo nagrajuje.

V kakšnih položajih se lahko tako znajde pasivni notranji emigrant? Najhuje mu je takrat, ko sistem od njega zahteva nekaj, česar notranje ne odobrava. Lahko gre za zelo aktivno delovanje, kot je recimo spravljanje ljudi v plinske celice ali obsojanje Judov na smrtno kazen, ali pa za subtilnejše zahteve izražanja pripadnosti, kot je na primer izvajanje simbolnih gest: pozdravljanje, izobešanje zastav ipd.³⁶ Ko država od svojega državljanja zahteva neki zunanji izraz njegovega notranjega odnosa do veljavnega pravnega reda, doživlja notranji emigrant intimni konflikt. Izbirati mora med tem, da se bodisi podredi zunanjemu pritisku in ohrani notranjo distanco do tega dejanja ali pa sledi svojemu notranjemu imperativu in se upre zahtevi pravnega reda. V takem primeru opusti držo notranjega emigranta in postane upornik.³⁷

Pravi notranji emigrant v primeru, ko sistem od njega zahteva aktivno dejanje pripadnosti, ohrani masko konformnosti. Če tega ne bi naredil, bi odvrigel krinko notranjega emigranta, saj bi pokazal svoje prave vrednote. V primeru zapovedanega pozdrava bi se notranji emigrant, vreden svojega imena, podredil zakonu in položil dlan na svoje (sicer boleče) srce. V primeru nacistične Nemčije pa bi skupaj z drugimi dvignil roko v nacistični pozdrav.

3. Pravnik kot notranji emigrant

Za nas je morda bolj kot razprava o tem, kako naj v primeru bolne družbe deluje pisatelj, zanimiv razmislek o tem, kako naj v takem sistemu deluje pravnik. V teoriji

³⁶ Poznamo države, ki izvajanje neke simbolne, na zunaj prepoznavne geste prisilno zahtevajo. V ZDA na primer poznajo *The Flag Code*, ki ga je Kongres sprejel leta 1942. Ta med drugim predpisuje gesto, ko si med državno himno naslovniki z desno dlanjo prekrijejo prsni koš, kjer je srce.

³⁷ V zadnjih letih je prav protestno nespoštovanje zapovedane držbe in namesto tega protestno klečanje ob igranju državne himne v ZDA predmet številnih kontroverz. S to potezo je začel Colin Kaepernick, igralec ameriškega nogometa.

glede na legitimnost in odnos do moralnih norm razlikujejo med tako imenovanimi hudodelskimi pravnimi sistemi³⁸ (angl. *wicked legal system*)³⁹ in legitimnimi pravnimi sistemi.⁴⁰ Kot paradigmatični primer hudodelskega pravnega sistema v literaturi nastopa pravni sistem nacistične Nemčije.⁴¹ Gre za pravni sistem, v katerem je pravo uporabljeno kot instrument nemoralne politične ideologije.⁴² Ti pravni sistemi so bili v svojem času praviloma formalnopravno legalni, tudi njihovi nosilci so na oblast prišli legalno, pa bi jim kljub temu danes velika večina človeštva odrekla vso legitimnost.⁴³

Če se notranji emigrant, ki je umetnik, brez težav umakne v notranji eksil in bodisi ne deluje ali pa deluje na nekem ideološko nespornem področju, je realnost za pravnike, predvsem sodnike, v takem sistemu drugačna. Če hočejo opravljati svoje delo, se morajo podrediti pravnim normam hudodelskega pravnega sistema in k temu siliti tudi druge. Če ostanejo v sodnem poklicu, so torej prisiljeni v neke vrste kolaboracijo s hudodelskim režimom.⁴⁴

Kakšne so torej implikacije položaja notranjega emigranta za sodnike? Če ne izstopijo iz svojega poklica in se torej ne zagrnejo v »pravni molk«, se lahko s hudodelskim pravnim redom bodisi identificirajo in pri tem ne čutijo nobenih notranjih konfliktov, ali pa bolj ali manj zvesto uporabljajo hudodelske zakone, vendar se od njih notranje distancirajo.⁴⁵ Ravnanje v skladu z zločinskim zakonom kljub zadržkom kaže na morebitnega notranjega emigranta, sledenje zunanjemu, zločinskemu pravnemu zakonu »po črki in po duhu zakona« pa pomeni prepričanega nacističnega, ki zločinske zakone izvaja, jih želi izvajati in je prepričan o njihovi vsebinski pravilnosti.⁴⁶

³⁸ Lahko bi seveda uporabili tudi izraz totalitarni sistemi.

³⁹ Glej recimo Dyzenhaus, 2010; in Ten, 1989.

⁴⁰ Po kriterijih znamenite Radbruchove formule, bi to lahko izrazili kot zahtevo, da mora pravni sistem izpolnjevati vsaj neke minimalne kriterije pravičnosti, če si lahko zasluži oznako pravni in legitimen. Radbruch celo trdi, da je nacistični sistem uspešno uporabil pravni sistem za kriminalne namene. Cit. po Mertens, 2003, str. 279. Zanimivo pa je, da tudi Radbrucha označujejo kot nekoga, ki se je zatekel v notranji eksil, ko je bil odpuščen kot profesor prava v Heidelbergu. Haldemann, 2005, str. 164.

⁴¹ Podobno kot apartheid v Južni Afriki, suznjelastniški sistemi, stalinistični režim ipd.

⁴² Dyzenhaus, 2010, str. vii.

⁴³ Kot pravi Dyzenhaus, *rule by law* ne more obstajati brez *rule of law*. Slednji namreč vedno temelji na (demokratskih) moralnih načelih, ki so značilnost legitimnih pravnih sistemov. Prav tam.

⁴⁴ O tem puščamo ob strani vprašanje, ali so neki deli nacističnega pravnega sistema še vedno delovali »normalno«. Glej razpravo o dvojni državi v Fraenkel, 2010.

⁴⁵ Glej zanimiv prispevek Graverja, ki opisuje konkretne primere sodnikov, ki so še vedno delovali v nacističnem sistemu, pa so poskušali militi ali celo bojkotirati sporne zakonske norme. Identificira celo osem različnih načinov upora. Graver, 2018, str. 850 in naslednje.

⁴⁶ V Mertonovi teoriji bi bila to razlika med konformistom in ritualistom. Glej Merton, 1938.

3.1. Nacistični pravni sistem in položaj sodnikov v njem

Nobenega dvoma ne more biti o tem, da je nacistični režim odpravil temeljna demokratična načela, na katerih temelji pravna država. Namesto načela delitve oblasti je bila uvedena enotnost poveljevanja in koncentracija oblasti v rokah firerja.⁴⁷ Večinsko glasovanje v parlamentu je bilo nadomeščeno z diktatom po vodstvenem principu. Sistem je temeljil na rasizmu⁴⁸ in protiliberalnosti, individualna dobrobit pa je bila v celoti podrejena narodni.⁴⁹ Loewenstein navaja, da je bila legalistična, natančna in formalno pozitivistična zakonodaja spremenjena v nejasno, pogosto metaforično, ki je bolj ustrezala preroku kot zakonodajalcu.⁵⁰

Čeprav Weinmarska ustava ni bila nikoli odpravljena, je nacistični režim njen pomen minimiziral. Leta 1933, ko so nacisti prevzeli oblast, je bil sprejet zakon (*Ermächtigungsgesetz*), ki je omogočal, da sta Hitler in njegov kabinet lahko vladala z dekreti, leta 1934 pa zakon, ki je dal vladi polna ustavodajna pooblastila (IV. člen *Gesetz über den Neuaufbau des Reichs*).⁵¹ Sodniki so imeli pooblastilo, da lahko prezrejo katerikoli člen ustave, če ocenijo, da ni v skladu z režimskimi pravnimi vrednotami. Kot je zapisal eden od takratnih pravnikov:

»Sodnik je dolžan raziskati svojo najglobljo dušo in ugotoviti, če je v skladu z vodjo [...] Pravo je in ostaja najbolj pronicljiva vrsta ukaza vodje, in njegovo povelje je nedvomno najbolj plemenit in zanesljiv izkaz zahtev ljudske vesti.«⁵²

Položaj sodnikov in državnih uradnikov pa je bil sploh podrejen ideologiji. Ob prevzemu oblasti (1933) je bilo v nacionalsocialistični stranki zelo malo sodnikov.⁵³ Še istega leta je bil sprejet zakon, po katerem so bili iz sodniških in tožilskih vrst odpuščeni vsi ne-arijci (predvsem Judi), pa tudi vsi politični nasprotniki (na primer socialni demokrati, komunisti).⁵⁴ Drugi sodniki se temu niso uprli. Ne samo to, istega leta se je Nemška zveza sodnikov zlila z leta 1928 ustanovljeno Zvezo nacionalsocialističnih sodnikov, ki so priznali primat Hitlerja.⁵⁵

⁴⁷ Hitler je menil, da je parlamentarna demokracija uvod v katastrofo in da lahko voljo ljudstva začuti in udejanji samo neizprosni in daljnovidni vodja. Glej Lippman, 1997, str. 203.

⁴⁸ Glej ideje, na katerih je temeljilo arijsko pravo, v recimo Preuss, 1934, str. 269–280.

⁴⁹ Loewenstein, 1936, str. 779–781.

⁵⁰ Prav tam, str. 781

⁵¹ Lippman, 1997, str. 207–208; Sfekas, str. 196.

⁵² *Jahrbuch des Deutschen Rechts* (ur. F. Schlegelberger, W. Hoche in E. Staud), l. 33, 1935, str. 523, cit. po Loewenstein, 1936, str. 803.

⁵³ Sfekas, 2015, str. 195.

⁵⁴ Samo v Prusiji je bilo razrešenih 643 sodnikov, ki so bili Judje, med 122 sodniki Vrhovnega sodišča pa je bil samo en socialdemokrat; tudi ta je bil razrešen zaradi politične nezanesljivosti. Lippman, 1992, str. 269; in Sfekas, 2015, str. 197.

⁵⁵ Lippman, 1992, str. 269; in Lippman, 1993, str. 275.

Leta 1935 je bil sprejet dekret, po katerem Vrhovnemu sodišču ni bilo več treba slediti lastnim precedensom, s čimer jim je bilo omogočeno, da ustvarjajo novo pravo v skladu z novim duhom.⁵⁶ Od tega trenutka so lahko kazenski sodniki nekoga obsodili, čeprav sploh ni šlo za kaznivo dejanje, ker so lahko uporabljali analogijo. Z uporabo analogije so lahko določili tudi sankcijo in dopuščeno jim je bilo, da ne upoštevajo načela *ne bis in idem*.⁵⁷ Goebbels je celo pozival k temu, da sodniki ne smejo upoštevati domneve nedolžnosti,⁵⁸ Carl Schmitt pa je zapisal, da pravo ni več objektivna norma,⁵⁹ temveč spontana emanacija firerjeve volje.⁶⁰

Sodniki, katerih položaj je weinmarska ustava opredeljevala kot neodvisen, in po kateri so imeli trajni mandat, so počasi izgubljali tak status. Sodnik, ki je izrekel določeno sodbo, je bil lahko ocenjen kot politično nezanesljiv, kar je lahko vodilo v prisilno upokožitev in izgubo pokojnine. Po izvedeni čistki so se sodniki z daljšim stažem vsemu temu podredili, pri nastavitvi novih pa je bil že upoštevan kriterij politične zanesljivosti.⁶¹

Pravniki so sodelovali tudi v zloglasnih »ljudskih sodiščih« (nem. *Volksgerichtshof*) in posebnih sodiščih (nem. *Sondergericht*). Pri obeh sodiščih je šlo za nekakšen vzporedni sistem rednemu sodstvu, ki naj bi potekal predvsem zoper sovražnike režima.⁶² Sojenje je vodila politika in ne pravo, namen teh sodišč pa je bil iztrebljenje sovražnikov nacizma.⁶³ V letih od 1937 do 1944 je odstotek smrtnih kazni narastel od približno 5 odstotkov obtoženih do približno 50 odstotkov obtoženih.⁶⁴ Poleg vsega pa so obstajala tudi Sodišča za dedno zdravje (nem. *Erbgesundheitsgericht*), ki so skrbela za »čistost arijske rase« in v času svojega delovanja odobrila približno 350.000 sterilizacij »dedno obremenjenih«.⁶⁵

⁵⁶ Loewenstein, 1936, str. 804.

⁵⁷ Sfekas, 2015, str. 201.

⁵⁸ Drugi člen Kazenskega zakona, sprejetega 28. junija 1935, se je glasil: »Kdor stori dejanje, ki ga zakon določa kot kaznivo ali ki si zasluži kazen v skladu s temeljno idejo kazenskega zakona ali zdravega čuta ljudi, se kaznuje. Če posebnega kazenskega zakona ni mogoče neposredno uporabiti za dejanje, se dejanje kaznuje v skladu z zakonom, katerega temeljno načelo se lahko najlažje uporabi za to dejanje.« (prevod iz angleščine K. Š. S.) Glej Lippman, 1993, str. 295.

⁵⁹ Sfekas, 2015, str. 203.

⁶⁰ Citirano po Lippman, 1993, str. 271.

⁶¹ Loewenstein, str. 805. Po tem, ko so bila leta 1933 razpuščena vsa pravniška stanovska združenja, se je oblikovalo novo združenje, *Nationalsozialistischer Rechtsuahrerbund*, katerega 10.000 članov je oktobra 1933 v Leipzigu priseglo, da bodo sledili Hitlerjevi poti. Lippman, 1997, str. 216.

⁶² Na ljudskih sodiščih so sodili v senatih petorice, od katerega sta bila dva sodnika profesionalca, trije pa člani SS ali strankarski uradniki. Sfekas, 2015, str. 199.

⁶³ Primeri zajemajo izražanje kritičnih misli ali šal o režimu v zasebnem krogu. Lippman, 1997, str. 252–257. Zoper sodbe ni bilo pritožbe in izvršila se je v 24 urah. Lippman, 1993, str. 283.

⁶⁴ Sfekas, 2015, str. 218.

⁶⁵ Lippman, 1993, str. 287–288.

Firer je leta 1942 celo dobil pooblastilo, da se je lahko vmešaval v konkretne primere in da je lahko odstavil vse javne uslužbence – od uradnikov do sodnikov.⁶⁶ Še zlasti so ga razburjali kazenski primeri in sankcije, ki so bile po njegovem mnenju pogosto prenizke. Tajno poročilo SS iz septembra 1942 navaja, da se številni sodniki upirajo, ker doživljajo te posege kot politične in da kljub naporom, da bi lahko nadzirali sodniško odločanje, doživljajo neposlušnost in kritične pripombe. Po tem so se začeli še hujši pritiski na sodnike. Vodje SS so pregledovali primere, v katerih naj bi bile izrečene prenizke kazni, ali pa primere, v katerih so bili udeleženi nearijci, in v pismih, naslovljenih vsem sodnikom, kritizirali nekatere primere.⁶⁷ Sodniki so se torej zavedali, da je njihovo delo pod stalnim budnim očesom SS, hkrati pa so jih silili, da se včlanijo v stranko.⁶⁸

V nekem primeru so denimo kritizirali sodnika, ker je v nekem kazenskem primeru obdolženca, ki je bil Jud, obravnavali, kot da je nemški državljan, ne pa kot sovražnika države, ker je vendar Jud.⁶⁹ V nekem drugem primeru je sodišče odločilo, da starši, ki so bili Jehovove priče, niso bili aktivni nasprotniki režima, samo zato, ker niso imeli niti ene svastike in svojih otrok niso vpisali med Hitlerjevo mladino. Vrhovni nacisti so bili do te odločitve skrajno kritični, češ da taki starši ne morejo primerno vzgajati otrok.⁷⁰

Uveljavila se je doktrina, da sodišča nimajo pristojnosti presojeti vladnih zakonov in podzakonskih aktov. To je pomenilo tudi, da sodišče ni smelo presojeti ukrepov kot recimo prepovedi izdaje časopisov, zaplembe lastnine in zaprtja v koncentracijsko taborišče.⁷¹ Najbrž ni treba posebej poudarjati, da je vse to vodilo v popolno erozijo tega, kar danes razumemo kot vladavino prava.⁷²

Poznejši preučevalci tega časa so razočarano ugotovili, da se sodniki takemu nadzoru in taki politični instrumentalizaciji niso uprli.⁷³ Zdi se, da je nekaj boja potekalo samo za sodniško neodvisnost. Kot navaja Sfekas, pa je bila to tudi edina pravna vrednota, za katero so se sodniki borili.⁷⁴ Sicer so udeleženi vse novosti in izvrševali krute predpise ter izrekli kazni, ki so bile po volji nacistov. Preučevalci so našli samo enega sodnika, Lotharja Kreyssiga iz Brandenburga, ki se je uprl in izdal začasno odredbo, s katero je preprečil umore psihiatričnih pacientov. Pozneje je napisal tudi protestno pismo predsed-

⁶⁶ Prav tam, str. 270–271.

⁶⁷ Prav tam, str. 240.

⁶⁸ Prav tam, str. 243.

⁶⁹ Prav tam, str. 242.

⁷⁰ Prav tam.

⁷¹ Loewenstein, 1936, str. 810.

⁷² Prav tam, str. 788 in 802–803. Glej tudi Fountaine, 2020, str. 241.

⁷³ V zadnji letih se pojavljajo raziskave, ki nekoliko milijo to sliko in analizirajo nekatere vrste sodniških uporov ali subverzij. Gotovo pa ni bilo nobene organizirane akcije sodnikov proti nacističnemu režimu. Glej recimo Graver, 2018.

⁷⁴ Sfekas, 2015, str. 203.

niku pruskega Vrhovnega sodišča, češ da so celotna področja, kot so denimo psihiatrične ustanove in koncentracijska taborišča, cone, v katere pravo ne seže. Upokojili so ga s pravico do polne pokojnine.⁷⁵

3.2. *Povojno sojenje pravnikom: ZDA proti Josefu Altstötterju in drugim (Juristenprozess)*

V luči našega razpravljanja je zanimivo sojenje šestnajstim vodilnim nemškimi pravnikom, ki so jim sodili po vojni. Gre za primer ZDA proti Josefu Altstötterju in drugim (v nemščini znano kot *Juristenprozess*, v angleškem jeziku pa kot *Justice Process*).⁷⁶ Sojenje je potekalo po delitvi Nemčije v ameriški coni v mestu Nürnberg leta 1947. Gre za tretjega od dvanajst post-nürnberških procesov. Obtožba se je glasila: »Uničili so pravo in pravico v Nemčiji ter [...] uporabili prazne oblike pravnega ravnanja za preganjanje, zaslužnjevanje in iztrebljanje v velikem obsegu.«⁷⁷

Izbrala sva tri primere, ki so zanimivi za razpravo o notranji emigraciji.

3.2.1. Primer Schlegelberger

Pravnik Franz Schlegelberger je bil rojen leta 1874 in je bil torej pravniško formiran pred začetki nacizma. Po tem, ko je bil dolgo sodnik, je leta 1941 postal pravosodni minister. Sodeloval je pri pisanju dveh najspornejših zakonov: Kazenskega zakona zoper Poljake in Jude in tako imenovanega Odloka o noči in megli.⁷⁸ Cilj prvega zakona je bil redukcija Poljakov na manjvreden sloj, ki bo postopoma »eliminiran«, enaka usoda pa naj bi doletela tudi Jude.⁷⁹ Odlok o noči in megli pa naj bi dosegel, da bodo vsi uporniki izginili v meglo in noč, »sojenja« pa so, ker je tako odredil Schlegelberger, izvajala posebna sodišča, ki so delovala v skladu s politično voljo in ne pravom.⁸⁰

Marca 1942 je v pismu firerju obljubil, da bo izobraževal sodnike tako, da bodo »pravilno razmišljali o narodovi usodi«, Hitlerja pa je pozval, naj ga obvesti o vseh sodbah, ki jih ne bo odobral.⁸¹ Sodnike je s pismi pozival k upoštevanju Hitlerjeve želje, da morajo biti obdolženci, ki so obtoženi kaznivega dejanja motenja javnega reda in miru, obsojeni na smrt, in je osebno odslavljal sodnike, ki teh politik niso uveljavljali.⁸²

⁷⁵ Lipmann, str. 244.

⁷⁶ Glej Lippman, 1993, str. 298–305; Lippman 1998, str. 343–434; Wilke, 2014, str. 181–201; in Sfekas, 2015.

⁷⁷ Wilke, 2014, str. 182.

⁷⁸ Hitler ga je izdal decembra 1941. Glej Lippman, 1993, str. 290.

⁷⁹ Lippman, 1993, str. 290.

⁸⁰ Sfekas, 2015, str. 208–213. Po tem, ko je Schlegelberger odstopil, so jurisdikcijo dobila ljudska sodišča, ki so izrekala še strožje kazni.

⁸¹ Sfekas, 2015, str. 213–214.

⁸² Lippman, 1998, str. 401–402; in Sfekas, 2015, str. 213–215.

Schlegelberger je zapisal tudi, da so Poljaki manj občutljivi na izrek zaporne kazni in da morajo biti zato strožje kaznovani kot drugi obtoženci.⁸³

V svojem zaključnem govoru na sojenju je Schlegelberger zanikal kaznivost svojih ravnanj in izrazil grenkobo, da je njegov »trdi boj za pravičnosti nagrajen s sramoto in trpljenjem«. ⁸⁴ Célo poklicno pot naj bi se boril za vladavino prava in sodeloval z režimom samo zato, da bi preprečil vzpon sil, ki so jo hotele uničiti.⁸⁵ Hitlerja je vedno doživljal kot nasprotnika vladavine prava in trdil je, da se mu je večkrat zoperstavil.⁸⁶ Sebe je opisal kot otok v nacionalsocialističnem viharju.⁸⁷ Trdil je, da so ga v nacionalsocialistično stranko vabili že leta 1933, pa ni želel vstopiti, da pa se leta 1938 Hitlerjevemu osebnemu povabilu, da se včlani v stranko, ni mogel upreti. Vendar naj bi se bil tudi po tem izogibal vsakršnemu sodelovanju s stranko in sodelovanju članov stranke pri odločanju o personalnih vprašanjih. Izrazil je gnus do nacistične protisemitske politike in trdil, da je rešil judovskega kolega sodnika pred usmrtnitvijo ter da je njegov osebni zdravnik pol Jud. Naredil naj bi bil vse, kar je lahko, da bi blažil protisemitsko nacistično politiko.⁸⁸

Zagovarjal se je, da je moral sklepati kompromise in se zadovoljiti s tem, da je dosegel vsaj nekaj izboljšav ali preprečil najhujše. Poskušal naj bi vzpostaviti občutljivo ravnotežje: vzdržal se je nasprotovanja tistim pobudam, ki so bile neizogibne, hkrati pa si je prizadeval za spremembo tistih, ki so ostale odprte za pogajanja.⁸⁹ Tako naj bi Poseben kazenski zakon zoper Poljake in Jude sprejel zato, ker je ta zagotavljal vsaj minimalno pravno varstvo naslovnikov, ki bi drugače zapadli popolnemu brezpravju.⁹⁰ Hitlerja naj bi bil prepričal, da je dovolil vsaj nekaterim judovskim pravnikom, da lahko delujejo.⁹¹

Trdil je, da je skušal kar najbolje izrabiti svoj položaj, tako da si je prizadeval služiti pravici.⁹² Hkrati pa je trdil, da bi njegov odstop vodil v še bolj krut režim.⁹³ Še bolj odkrito nasprotovanje nacizmu bi ga spravilo v nevarnost ter bi ogrožalo cilje, za katere se je boril – to je neodvisnost sodstva in vladavina prava.⁹⁴ Boril se je tudi zoper to, da bi policija dobila pristojnost ukrepati in soditi v kazenskih zadevah. Vse svoje ministrovanje je poskušal

⁸³ Hkrati so bile uvedene drakonske kazni, z možnostjo izreka smrtne kazni za izredno široko opisana dejanja, prepovedano jim je bilo vlagati civilne tožbe in kazenske ovadbe ipd. Sfekas, 2015, str. 205–208.

⁸⁴ Citirano po Lippman, 1998, str. 403.

⁸⁵ Lippman, 1998, str. 398.

⁸⁶ Prav tam, str. 399–400.

⁸⁷ Prav tam, str. 402.

⁸⁸ Prav tam, str. 399.

⁸⁹ Prav tam, str. 402.

⁹⁰ Sfekas, 2015, str. 221.

⁹¹ Lippman, 1998, str. 400.

⁹² Prav tam, str. 415.

⁹³ Prav tam, str. 404.

⁹⁴ Prav tam, str. 403.

blažiti nacistične kritike, usmerjene zoper svoje mile poteze, in iskati kompromise.⁹⁵ Na to naj bi kazala tudi Hitlerjeva skepsa do njega (čprav ga je postavil za ministra).⁹⁶

Čprav je težko sprejeti take navedbe nacističnega ministra za pravosodje, pa je v njih mogoče prepoznati tudi zrnce resnice. Paradoksalno je Schlegelbergerjevo delovanje resnično predstavljajo nenehen boj med sodstvom, gestapom, SS in nacisti.⁹⁷ Leta 1942, po tem, ko je Hitler dobil pooblastilo, da se lahko vmešava v vsak kazenski proces in odstavlja sodnike, je namreč Schlegelberger res protestiral in po tem odstopil.⁹⁸ Po njegovem odstopu je Hitler postavil še bolj radikalnega ministra Thieracka, ki je pravosodje v resnici prepustil policiji.⁹⁹ Poleg tega je Thierack dejansko opustil tudi skrajno minimalne standarde pravnega varstva za Poljake in Jude, ki jih je dajal Poseben kazenski zakon zoper Poljake in Jude. Od tedaj so jih brez sojenja predali neposredno Gestapu, zoper kar se je Schlegelberger boril.¹⁰⁰

Schlegelbergerjevo ravnanje bi lahko (vsaj deloma) prepoznali kot pozicijo notranjega migranta. V svojem zagovoru je kazal vsaj nekolikšno kritično distanco do nacizma in trdil, da je poskušal militi nekatere njegove ekscese. Zdi se, kot da ni sprejemal nekaterih ciljev nacizma (na primer antisemitizma, omejevanja neodvisnosti sodnikov, omejevanja načel vladavine prava kot recimo prepustitev kazenskega sodstva policiji). Čprav je deloval znotraj nacističnega sistema, ni delil (nekaterih) njegovih ciljev in zdi se, da je za nekaj časa preprečil še hujše zlorabe prava.

Vendar je neizpodbitno dejstvo tudi, da je s svojim delovanjem omogočil veliko drugih zlorab pravnega sistema. Dejstvo je, da je pisal pisma sodnikom in jih pozival, naj upoštevajo Hitlerjeve želje, da je podpisal Odlok o noči in megli in tako dalje. Za svoje zasluge je dobil tudi izredno visoko odpravnino in posebne pravice za nakup zemljišč.¹⁰¹ Vse to je, po mnenju tribunala, kazalo na zvesto služenje režimu.¹⁰² Tribunal je tudi poudaril, da je pripomogel k zlu, za katerega je trdil, da ga je hotel preprečiti, in da je morda res preprečil nekatere izredno krute postopke, vendar pa je kljub temu omogočil druge, ki jih nikakor ni mogoče imenovati humane. Kljub temu so ga označili kot

⁹⁵ Prav tam, str. 400–401.

⁹⁶ Prav tam, str. 399.

⁹⁷ Sfekas, 2015, str. 204 in 221.

⁹⁸ Sfekas, 2015, str. 221.

⁹⁹ Thierack ni bil eden od obsojencev, ker je leta 1946 naredil samomor. Dovolil je, da tistim, ki so bili osumljeni manjših prestopkov, sploh ne sodijo, ampak gredo neposredno v koncentracijsko taborišče, hkrati pa je gestapo za nedoločen čas lahko pridržal vsakega osumljenca. Glej Lippman, 1998, str. 405; in Lippman, 1993, str. 285.

¹⁰⁰ Lippman, 1993, str. 290.

¹⁰¹ Sfekas, 2015, str. 221.

¹⁰² Lippman, 1998, str. 403.

tragičen lik.¹⁰³ Zdi se, da je tudi tribunal v njem prepoznal nekatere lastnosti notranjega emigranta. Sfekas ga v svoji klasifikaciji tipov pravnikov, ki so delovali v nacističnem režimu, imenuje za tistega, ki je sistem omogočil (angl. *enabler*). Točno to drži za notranje emigrante: kljub morebitnim zadržkom, ki jih imajo do vrednot sistema, ki ga ne odobravajo, z njim sodelujejo ter ga s tem omogočajo in legitimirajo.

3.2.2. Primer Rothenberger

Drug zanimiv primer je bil pravnik Curt Rothenberger (rojen 1896), ki je bil član stranke že od leta 1933 ter je bil predan nacističnim vrednotam in ciljem. Kot član partije se je povzpел visoko v sodni hierarhiji in bil pod Thierackom nekaj časa državni sekretar na Ministrstvu za pravosodje.¹⁰⁴ Ko je bil še predsednik sodišča, je varnostni policiji ovajal svoje kolege, ki naj bi bili politično sumljivi, in se vpletal v zadeve, ki so bile ideološko pomembne.¹⁰⁵ Tako je bil osebno udeležen pri etničnem in političnem čiščenju pravosodja ter je skrbel za njegovo nacifikacijo.¹⁰⁶ Osebno se je zavzemal za »omejevanje družbene in kulturne vloge Judov«¹⁰⁷ in bil odgovoren za izvrševanje Odloka o noči in megli.¹⁰⁸

Zavzemal se je za reforme sodstva v skladu z nacistično ideologijo. V tem pogledu se je videl kot reformatorja.¹⁰⁹ Ob bojazni, da bo sodstvo ukinjeno, pa se je boril za njegovo neodvisnost in o tem pisal memorandume Hitlerju.¹¹⁰ V več pismih je izražal zaskrbljenost nad tem, da bi sodniki izgubili nadzor nad svojim delom. Ironično pa je rešitev pred vmešavanjem politike v sodstvo videl v tem, da bi vsi sodniki delovali kot firer in da bi mu bili tudi v celoti odgovorni.¹¹¹ S tem naj bi zagotovil njihovo neodvisnost od strankarskih interesov.¹¹² Ker je tako zelo hotel udejanjiti svoj načrt, so ga strankarski kadri leta 1943 odstranili iz funkcij.¹¹³ Boril se je tudi proti temu, da so nekatere obdolžene v sodnih postopkih brez sojenja predali Gestapu.¹¹⁴

V prisotnosti poznejšega šefa varnostne policije Kaltenbrunnerja in drugih sodnikov je zaradi pritožb interniranih celo obiskal koncentracijsko taborišče Mauthausen. Vendar

¹⁰³ Prav tam, str. 405; in Sfekas, 2015, str. 222. Izrekli so mu kazen dosmrtnega zapora, izpustili pa so ga leta 1950.

¹⁰⁴ Lippman, 1998, str. 405.

¹⁰⁵ Lippman, 2000, str. 191.

¹⁰⁶ Sfekas, 2015, str. 198 in 200.

¹⁰⁷ Prav tam, str. 223.

¹⁰⁸ Prav tam, str. 220.

¹⁰⁹ Lippman, 2000, str. 136–137.

¹¹⁰ Prav tam, str. 237.

¹¹¹ Sfekas, 2015, str. 217; Lippman, 1997, str. 237–238.

¹¹² Sfekas, 2015, str. 215–216.

¹¹³ Lippman, 1998, str. 407–408.

¹¹⁴ Prav tam.

je v poročilu zapisal, da ni opazil nobenih zlorab.¹¹⁵ Pozneje pa je bil najbolj odgovoren, da Judi sploh niso mogli sodelovati v sodnih postopkih.¹¹⁶

V svojem zagovoru je obžaloval, da ni prej opazil, da je bil Hitler tiran. Trdil je, da je bil postavljen v nevzdrižen položaj, v katerem so bila njegova dejanja v nasprotju z njegovimi težnjami in stališči. Trdil je, da je bilo njegovo delovanje strastno posvečeno zaščiti zakonitosti in ne doseganju osebnih koristi. Svoj položaj naj bi bil izrabil za to, da je zavrnil napade proti pravosodju in da je hotel o tem prepričati Hitlerja, dokler je le videl možnost, da bo lahko vplival nanj.¹¹⁷ Prepozno je videl, da Hitlerja ne more prepričati o ničemer in da je njegov memorandum služil popolnoma nasprotnim ciljem – rušenju neodvisnosti sodstva.¹¹⁸

Tribunal ga je označil kot osebnost polno notranjih konfliktov. Deloma je pomagal nekaterim pol-Judom, vendar jim je tudi odvzel kakršnokoli možnost dostopa do sodišča. Protestiral je proti objavam časopisov SS, ki so napadali sodstvo, vendar pa je kritiziral sodstvo, če niso sodili v prid pripadnikom partije. Ko je služboval na ministrstvu, je uvidel brutalnost režima ter se zameril Himmlerju in Thieracku. Tribunal je presodil, da je bil zavajan in zlorabljen s strani svojih nadrejenih in da ni bil dovolj brutalen za zahteve režima.¹¹⁹ Najbolj blagohotna razlaga njegovega ravnanja bi bila, da je Rothenberger vse druge premisleke podredil svojemu cilju, da pravosodja izolira od strankarskih in političnih vplivov.¹²⁰ Vendar pa je sodeloval pri sprevačanju pravnega sistema in pri rasnih čiščenjih ter prostituiranju ministrstva v strankarske namene.¹²¹

Rothenberger je bil očitno predan nacist z nekaterimi kontradiktornimi lastnostmi. Morda nekoliko omejen naivnež, ki je šel s svojimi idejami na živce velikim avtoritetam, Hitlerju pa se je skušal prikupiti s svojo rešitvijo, da bi bil on vrhovni *Law Lord*. Hkrati je zagovarjal neodvisnost pravosodja, sam pa je skrbel za njegovo etnično in politično očiščenje, kritiziral pritiske medijev SS na sodstvo, hkrati pa na sodišču favoriziral partijske člane. Sfekas ga je označil kot pravega vernika (angl. *true believer*), ker naj bi bil naivno verjel, da je nacizem združljiv z racionalnimi pravnimi vrednotami in načeli.¹²²

Začel je kot konformist, nekdo, ki je povsem predan nacističnim ciljem. Deloval je v skladu s svojimi vrednotami, ki so bile nacistične: ovajal je kolege sodnike in podobno. Vendar pa je sčasoma ugotovil, da nekateri zanj pomembni cilji, za katere je mislil, da so v skladu z vladajoči ideologijo, v resnici niso: recimo neodvisnost pravosodja od politike.

¹¹⁵ Lippman, 1998, str. 407.

¹¹⁶ Sfekas, 2015, str. 223.

¹¹⁷ Lippman, 1998, str. 407–408 in 410–411.

¹¹⁸ Sfekas, 2015, str. 223.

¹¹⁹ Prav tam, str. 223–224.

¹²⁰ Sfekas, 2015, str. 224. Obsojen je bil na sedem let zopora.

¹²¹ Lippman, 2000, str. 193.

¹²² Sfekas, 2015, str. 190.

Trdil je, da se je znašel v položaju, v katerem so bila njegova dejanja v nasprotju z njegovimi težnjami in stališči.¹²³ S tem je verjetno hotel reči, da je bil prisiljen delovati v skladu z nacističnim programom, čeprav njegove vrednote tega niso podpirale. Taka notranja razklanost gotovo označuje nekoga, ki je vsaj deloma notranji emigrant. Nekoga, ki se distancira od vrednot sistema, pa je prisiljen izvajati neka dejanja, ki jih ne odobrava.

Morda je postal zagrenjeni notranji emigrant. Sistem ga je razočaral in obratno: on je očitno razočaral svoje nadrejene na ministrstvu in bil razrešen ter ponižano postavljen na funkcijo notarja. Zmotno je mislil, da delijo iste cilje, pa jih niso; ali pa vsaj ne ves čas. Na to (morebitno) distanciranje od nacističnih ciljev bi kazalo tudi dejstvo, da je, ko se je v petdesetih letih prejšnjega stoletja spet začelo govoriti o njegovi vlogi, naredil samomor.¹²⁴ Zdi se, kot da se je oddaljil od nacističnega projekta in se ga vsaj deloma sramoval; vendar so to samo špekulacije. Če verjamemo njegovi zgodbi, lahko vidimo tudi to, da lahko nekdo čez čas preide iz vloge konformista v vlogo notranjega emigranta.

3.2.3. Primer Rothaug

Eden najbolj zadržanih nacističnih pravnikov Oswald Rothaug (rojen 1897)¹²⁵ je bil najprej tožilec, potem pa sodnik pri ljudskem in posebnem sodišču v Nürnbergu. Ta sodišča so bila pooblaščen za pregon kaznivih dejanj izdaje in spodkopavanje javne morale, kar so bila ohlapno opredeljena kazniva dejanja, ki so pogosto vodila do smrtne kazni.¹²⁶ Bil je predan nacističnim idejam in odobral je njihove cilje. Sovražil je Jude in Poljake ter goreče sodeloval v pregonih zoper njih.¹²⁷ Zavzemal se je za strožje zakone zoper Poljake, ker jih je imel za manj vredno nacionalnost, ki jo je treba iztrebiti tako kot Jude.¹²⁸ Ves čas, ko je bil sodnik posebnih sodišč, je prevzemal primere od rednega sodstva, pri čemer je sodeloval s tajno policijo SS,¹²⁹ pri kateri je dobil celo status prikritega častnega sodelavca.¹³⁰ Pregarjal je tudi katoliškega duhovnika, ki je pokopal Poljaka.¹³¹ Duhovnik je pozneje pripovedoval, da je Rothaug med sojenjem pripomnil, da bi pobeg-

¹²³ Lippman, 1998, str. 407.

¹²⁴ Sfekas, 2015, str. 225.

¹²⁵ Obsojen je bil na dosmrtni zapor, vendar je bil izpuščen leta 1956.

¹²⁶ Lippman, 1998, str. 412; in Lippman, 1993, str. 281–282.

¹²⁷ V nekem procesu zoper Juda je dejal: »Judje so naša nesreča. Judje so krivi za to, da je prišlo do te vojne. Tisti, ki so v stiku z Judi, bodo propadli [...] [R]asno oskrunjenje je hušje od umora in zastruplja več generacij« in podobno. Citirano po Lippman, 1998, str. 413.

¹²⁸ Sfekas, 2015, str. 205–206. V nekem procesu se je zavzemal za smrtno kazen nekega Poljaka, ki naj bi bil »degenerirana osebnost [...], njegova inferiornost pa temelji na njegovem značaju, razlog za to pa je očitno v tem, da pripada poljski podčloveški rasi«. Citirano po Lippman, 1998, str. 414.

¹²⁹ Sfekas, 2015, str. 201.

¹³⁰ Lippman, 1998, str. 412.

¹³¹ Prav tam, str. 414–415.

nil iz krste, če bi ga pokopali poleg Poljaka, in se skliceval na to, da je ta sovražnost božansko določena v Svetem pismu.¹³²

V svojem zagovoru je trdil, da je zgolj služil svojemu narodu in da ni bilo nobenih znakov, ki bi kazali, da bo država, ki ji je bil tako predan, nekega dne označena kot zločinska. Njegov edini zločin naj bi bil ta, da je vztrajno sledil zakonom svoje države.¹³³ Čeprav je bil prepričan, da so bili v procesu preobrazbe družbe nekateri kaznovani po nedolžnem, naj bi bilo to potrebno za zaščito nemške družbe. Trdil je, da ni vedel za holokavst. Za konec je obžaloval, da je poraz, ki je vodil do demonizacije nacističnega režima, povzročil, da je nemogoče razložiti humane impulze, ki so vodili številne nacistične politike.¹³⁴

Tribunal je presodil, da Rothaug pooseblja nacistično krutost in da je spremenil sodišča v instrument terorja. Zavestno je udeležal nacistično politiko pregona, mučenja in iztrebljanja Judov, Poljakov in katolikov. Ocenili so, da je zloben, sadističen človek, ki bi moral biti v vsakem civiliziranem sistemu takoj odstranjen z vseh funkcij in kaznovan zaradi zlonamernosti, s katero je »delil krivico«.¹³⁵

Rothaug je po naši klasifikaciji popoln konformist v hudodelskem pravnem sistemu. Poosebljal je vrednote nacistične politike, bil z njimi povsem identificiran in predano je uporabljal njene metode. Ne v svojem delovanju ne na sojenju ni pokazal nikakršnega distanciranja ali obžalovanja za to, kar je delal. Še več, obžaloval je, da je zato, ker so izgubili vojnjo, prišlo do demonizacije nacističnega režima. V njem ni niti sledu notranjega emigranta.

4. Zakaj so pravniki ravnali konformno?

Kateregakoli od navedenih treh zgoraj opisanih pravnikov bi težko v celoti označili za avtentičnega notranjega emigranta. Nihče od njih namreč ni bil prisiljen delovati v fašističnem režimu. Nedelovanje bi seveda tudi zanje lahko imelo posledice: nezmožnost opravljanja svojega poklica in posledično težave preživljati sebe in družino; morda celo grožnje in kazni. Zanimivo pa je, da lahko celo pri dveh od vodilnih pravnikov najdemo prvine notranjega emigrantstva. Kot pokažejo zgornji primeri, je bil samo Rothaug popolnoma konformen z zločinskim pravnim redom. Za druga dva se zdi, da sta res imela nekakšne pomisleke zoper (vsaj) nekatere politike nacizma. Kot bi dejal Goldhagen, pa so bili konec koncev vsi vendarle Hitlerjevi voljni eksekutorji, ki so odraščali v kulturi in duhu rasizma ter antisemitizma in so ga vsaj deloma odobraval.¹³⁶

Zaradi opisane moralne predaje in kolaboracije so se po drugi svetovni vojni razvnele razprave o tem, zakaj so pravniki tako zvesto sledili nacističnemu pravu, in o tem, kakšne

¹³² Prav tam, str. 416; in Sfekas, 2015 str. 224.

¹³³ Prav tam.

¹³⁴ Lippman, 1998, str. 415.

¹³⁵ Sfekas, 2015, str. 224.

¹³⁶ Goldhagen, 1996.

so dolžnosti pravnik v časih hudodelskih pravnih sistemov.^{137, 138} Med pravniki namreč ni prišlo do nobenega večjega cehovskega protesta.¹³⁹ Lippman ugotavlja, da je mogoče večino kaznivih dejanj sodnikov pripisati birokratskemu oportunističnemu duhu, ki je vestno izpolnjeval svoje obveznosti. Tako so številni obtoženci pričali, da so pač izvrševali predpise, s katerimi se sicer niso nujno strinjali, da pa so menili, da je to potrebno v korist Nemčije, ker so jim tako naročili nadrejeni. Spet drugi pa so bili prepričani, da so kot pravniki dolžni spoštovati pravo takšno, kot je, in poskrbeti, da se bo izvrševalo, ne pa da dvomijo vanj.¹⁴⁰ Najbolj očitne potencialne nasprotnike so nacisti iz pravnega poklica izločili že leta 1933 (na primer Jude, socialdemokrate in komuniste), preostali pa so podlegli kombinaciji ambicij, pohlepa, pragmatizma, pritiska kolegov, ideologije in strahu.¹⁴¹ Gotovo tisti, ki so ostali, niso bili vsi trdovratni nacisti. Nekateri so verjetno skrivaj celo prezirali nacizem in ga vsaj niso odobravali. Pa so kljub temu sodelovali v tem zločinskem sistemu. Dnevno so uporabljali zločinsko in rasistično pravo, izrekli diskriminatorne drakonske kazni in pošiljali ljudi v smrt.

Kaže, da smo v določenih družbenih okoliščinah vsi nagnjeni k temu, da se uklonimo in delujemo konformno, čeprav imamo večje ali manjše notranje zadržke. Psihološke in sociološke odgovore na to so dali Milgram s konceptom poslušnosti avtoriteti,¹⁴² Bandura z idejo moralne deangažiranosti,¹⁴³ Matza in Sykes s svojimi tehnikami nevtralizacije¹⁴⁴ in Zimbardo s svojim zaporniškim poskusom.¹⁴⁵ Sistem nedvomno vpliva na nas in usmerja naše vedenje, čeprav je zločinski, pri racionalizaciji našega početja pa delujejo številni psihološki mehanizmi. Pravniki nikakor niso bili edini, ki so podlegali tem mehanizmom.

Zanimivo je, da po izgubljeni vojni tako rekoč ni bilo več mogoče najti zagriženih hitlerjancev. Velika večina preživelih nacistov se je v kazenskih procesih branila tako, da so se razglasili za to ali ono različico notranjega emigranta. Eichmann se je denimo na sodišču predstavljal kot nekakšna kantovska različica notranjega emigranta. Njegova zaveza veljavnemu, čeprav zločinskemu pravnemu redu, je bila – po načelu *Gesetz ist Gesetz* – nujna. Trdil je, da so nadrejeni zlorabljali njegove najboljše lastnosti, njegovo

¹³⁷ Gre za slovite polemike med Radbruchom, Hartom in Fullerjem, ki pa so vsebovale tudi implicitne kritike Kelsnove teorije. Nekateri so razloge za vedenje nemških pravnikov iskali v krčevitem oklepanju pozitivizma (po Kelsnu) in iskali rešitve v naravnem pravu (Radbruch), drugi spet so videli za tako vedenje razloge v zgodovini Nemčije. Glej recimo Paulson, 1994; in Haldemann, 2005.

¹³⁸ »Ogromna večina pravnikov je neceremonialno opustila svojo neodvisnost in prepustila svoj prestiž, moč in ugled Hitlerjevemu režimu.« Lippman, str. 233.

¹³⁹ Graver, 2018, str. 864.

¹⁴⁰ Lippman, 1998, str. 420–421.

¹⁴¹ Lippman, 1993, str. 306.

¹⁴² Milgram, 2009.

¹⁴³ Bandura, 2016.

¹⁴⁴ Matza, 1964.

¹⁴⁵ Zimbardo, 2007.

lojalnost pravi in pravnemu sistemu, njegov položaj poslušnega državljana, ki se je vedno pripravljeno odzvati dolžnostim.¹⁴⁶

5. Sklep

Kakšna je torej moralna dolžnost pravnik, še zlasti sodnika (če ta ne deli režimskih vrednot) v hudodelskem sistemu? Ali naj odstopi že ob prvih znakih, da neki sistem postaja hudodelski, ali naj nadaljuje svoje delo?¹⁴⁷ Kot pravi Graver, sodnik v vsakem sistemu čuti številne lojalnosti: do države, do prava, do svoje družine in seveda do sebe in svojih vrednot. Katera od teh lojalnosti in realnosti prevlada? Skoraj vsi nemški sodniki so ostali.¹⁴⁸ Ena od zanimivih izjem so bili denimo norveški vrhovni sodniki, ki so leta 1940 odstopili kot dejanje protesta zoper nemško okupacijo.¹⁴⁹ Če se sodnik odloči, da ne odstopi, pa hkrati ne deli (vseh) vrednot režima, potem je gotovo v nekem delu notranji emigrant in doživlja stisko. Kako se na to stisko odziva?¹⁵⁰ Se podredi hudodelskemu sistemu ali se kot nekateri nemški sodniki vsaj nekoliko upira?¹⁵¹

Kje, če sploh, nastopi točka, ko bi sodnik moral izstopiti iz tega vlaka in odvreči masko notranjega emigranta?¹⁵² Je to trenutek, ko vodja dobi skorajda absolutno oblast, ko je razpuščen parlament, ko politika začne odpuščati judovske kolege, ali morda točka, ko je treba uporabiti rasistično pravo in uporabljati analogijo pri kaznivih dejanjih, ki zahtevajo smrtno kazen? Na kateri točki lahko človek še ohrani moralno integriteto? Na kateri točki je prepozno in so vsi sodelujoči samo še kolaboranti, ki nosijo odgovornost za vse posledice hudodelskega režima?

Tudi koncept notranjega emigranta morda odpira več vprašanj kot podaja odgovorov. Kaže nam pa na zelo pogosto vrednostno in moralno notranjo razcepljenost ljudi, ki so pod pritiskom sistema, pa kljub temu sodelujejo. Ta pojav je še zlasti izrazit pri pravniki, ki morajo vrednote pravnega sistema in njegove norme udejanjati, prav zato pa imajo tudi večjo odgovornost do družbe.¹⁵³ Kot nam govori ta prispevek, je zgodovina

¹⁴⁶ Arendt, 2007, str. 205.

¹⁴⁷ Graver prikazuje samorefleksivne zapise nemškega sodnika, ki se je to spraševal. Graver, 2018, str. 851.

¹⁴⁸ Prav tam, str. 852.

¹⁴⁹ Prav tam, 851.

¹⁵⁰ Nekateri sodniki so dokumentirali svoje notranje stiske, poskuse odstopa, ki niso bili sprejeti, ipd. Prav tam, str. 863.

¹⁵¹ Graver navaja nekaj primerov, ko sodniki niso hoteli uporabljati hudodelskega prava ali pa so ga zavestno razlagali mileje. Glej Graver, 2018.

¹⁵² Podobno se sprašuje Graver. V totalitarnih okoliščinah se mora sodnik najprej odločiti, ali bo ostal ali odstopil. Če ostane, lahko tudi izraža svoj protest in ne uporabi zločinskega prava ali pa ga uporabi na najbolj benigni način. Graver, 2018, str. 840.

¹⁵³ Seveda lahko do tega notranjega razcepa pride tudi v nezločinskih sistemih, ko se posameznik ne strinja z neko vrednoto sistema, tako da je vprašanje notranje emigracije vrednostno nevtralno vprašanje.

že dala odgovore, ki za pravnike gotovo niso laskavi. Čeprav so osebne zgodbe številnih posameznikov,¹⁵⁴ številnih pravnikov zelo različne in jih je deloma človeško mogoče celo razumeti, se za konec postavlja Mannovo vprašanje: ali ni v takih časih edino moralno dejanje, poleg upora – zgolj nedelovanje? Ali ni vsakršno sodelovanje v takem sistemu, celo vsak nevtralen pogovor, če se vrnemo k uvodni Brechtovi misli, neke vrste kolaboracija?

Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega projekta "Vzpon neliberalnih demokracij: kriminološka in socio-pravna analiza", št. pogodbe J5-50174, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost R Slovenije (ARIS).

Literatura

- Allan, T. R. S. (2009) 'Law, Justice and Integrity: The Paradox of Wicked Laws', *Oxford Journal of Legal Studies* 29(4), str. 705–728.
- Arendt, H. (2007) *Eichmann v Jeruzalemu*. Ljubljana: Študentska založba.
- Bandura, A. (2016) *Moral Disengagement: How People Do Harm and Live with Themselves*. New York: Worth Publishers, Macmillan Learning.
- Brockmann, S. (2003) 'Inner Emigration: The Term and Its Origin in Post War Debates' v Donahue, N. H., in Kirchner, D. (ur.) (2003) *Flight of Fantasy: New Perspectives on Inner Emigration in German Literature 1933-1945*. New York: Berghahn Books, str. 11–26.
- Brockmann, S. (2004) *Two Kinds of Emigration, German Literary Culture at the Zero Hour*. Rochester: Camden House.
- De Girardin, D. (1860) *Ouvres Complètes de Madame Emile de Girardin: les lettres parisiennes (1836-1840)*. Pariz: Henry Plon, <<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5476869h/f8.item>>.
- Dyzenhaus, D. (2010) *Hard Cases in Whicked Legal Systems: Pathologies of Legality*. 2. izdaja. Oxford: Oxford University Press.
- Fountaine, C. L. (2020) 'Complicity in the Perversion of Justice: The Role of Lawyers in Eroding the Rule of Law in the Third Reich' *St. Mary's Journal on Legal Malpractice & Ethics* 10(2), str. 198–242.
- Fraenkl, E. (2010) *The Dual State: a Contribution to the Theory of Dictatorship*. Clark: The Lawbook Exchange.

¹⁵⁴ Za literarno različico ene od takih kolaboracij, ker sicer ne gre za pravnika, glej recimo roman Bralec (Schlink, 2001).

- Goldhagen, D. J. (1996) *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*. New York: Alfred A. Knopf.
- Graver, H. P. (2018) 'Why Adolf Hitler Spared the Judges?' *German Law Journal* 19(4), str. 845–877.
- Grimm, R. (2003) 'In the Thicket of Inner Emigration' v Donahue, N. H., in Kirchner, D. (ur.) (2003) *Flight of Fantasy: New Perspectives on Inner Emigration in German Literature 1933-1945*. New York: Berghahn Books, str. 27–45.
- Haldemann, F. (2005) 'Gustav Radbruch vs. Hans Kelsen: A Debate on Nazi Law', *Ratio Juris* 18(2), str. 162–178.
- Kächele, H. (2018) 'Inner Emigration' v Hamburger, A., Hancheva, C., Ozcurumes, S., Scher, C., Stanković, B., in Tutnjević, S. (ur.) (2018) *Forced Migration and Social Trauma: Interdisciplinary Perspectives from Psychoanalysis, Psychology, Sociology and Politics*. London: Routledge, 2018.
- Klapper, J. (2015) *Nonconformist Writing in Nazi Germany: The Literature of Inner Emigration*. Rochester: Camden House.
- Klieneberger, H. R. (1965) 'The Innere Emigration: A Disputed Issue in Twentieth-Century German Literature', *Monatshefte* 57(4), str. 171–180.
- Lippman, M. (1993) 'They Shoot Lawyers Don't They: Law in the Third Reich and the Global Threat to the Independence of the Judiciary', *California Western International Law Journal* 23(2), str. 257–318
- Lippman, M. (1997) 'Law, lawyers, and legality in the third reich: The perversion of principle and professionalism', *Temple International and Comparative Law Journal* 11(2), str. 199–308.
- Lippman, M. (1998) 'The prosecution of Josef Altstoetter et al.: Law, lawyers and justice in the third reich', *Dickinson Journal of International Law* 16(2), str. 343–434.
- Lippman, M. (2000) 'The White Rose: Judges and Justice in the Third Reich', *Connecticut Journal of International Law* 15(1-2), str. 95–206.
- Loewenstein, K. (1936) 'Law in the Third Reich', *Yale Law Journal* 45(5), str. 779–815.
- Matza, D. (1964) *Delinquency and Drift*. New York: J. Wiley.
- Mertens, T. (2003) 'Nazism, Legal Positivism and Radbruch's Thesis on Statutory Injustice', *Law and Critique* 14(3), str. 277–295.
- Merton, R. K. (1938) 'Social Structure and Anomie', *American Sociological Review* 3(5), str. 672–682.
- Milgram, S. (2009) *Poslušnost avtoriteti*. Ljubljana: Umco.
- Orendi, D. (2003) 'Luise Rinser's Escape into Inner Emigration' v Donahue, N. H., in Kirchner, D. (ur.) (2003) *Flight of Fantasy: New Perspectives on Inner Emigration in German Literature 1933-1945*. New York: Berghahn Books, str. 199–210.

- Palmier, J. M. (2006) *Weinmar in Exile: The Antifascist Emigration in Europe and America*. (prev. D. Fernbach). London: Verso.
- Parvikko, T. (2021) *Arendt's Ironies and Political Judgement*. Helsinki: Helsinki University Press.
- Paulson, S. L. (1994) 'Lon L. Fuller, Gustav Radbruch, and the „Positivist“ Theses', *Law and Philosophy* 13(3), str. 313–360.
- Preuss, L. (1934) 'Germanic Law versus Roman Law in National Socialist Legal Theory', *Journal of Comparative Legislation and International Law* 16(4), str. 269–280.
- Riordan, C. (2003) 'Depictions of the State in Works of the Inner Emigration', v Donahue, N. H., in Kirchner, D. (ur.) (2003) *Flight of Fantasy: New Perspectives on Inner Emigration in German Literature 1933-1945*. New York: Berghahn Books, str. 152–167.
- Schäfer, H. D. (2003) 'The Young Generation's Non-National Socialist Literature during the Third Reich' v Donahue, N. H., in Kirchner, D. (ur.) (2003) *Flight of Fantasy: New Perspectives on Inner Emigration in German Literature 1933-1945*. New York: Berghahn Books, str. 46–81.
- Schlink, B. (2001) *Bralec*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Sfekas, S. J. (2015) 'The Enabler, the True Believer, the Fanatic: German Justice in the Third Reich', *Journal Jurisprudence* 26, str. 189–230.
- Ten, C. L. (1989) 'Moral Rights and Duties in Whicked Legal Systems', *Utilitas* 1(1), str. 135–143.
- Volker R. B. (2019). *Journalists between Hitler and Adenauer: From Inner Emigration to the Moral Reconstruction of West Germany*. Princeton: Princeton University Press.
- Wilke, C. (2014) 'Reconsecrating the Temple of Justice: Invocations of Civilization and Humanity in the Nuremberg Justice Case', *Canadian Journal of Law and Society* 24(2), str. 181–201.
- Wyman, D., in Rosenzweig, C. (1996) *The World Reacts to the Holocaust*. Baltimore: John Hopkins University.
- Zimbardo, P. G. (2007) *The Lucifer Effect: Understanding How Good People Turn Evil*. New York: Random House.